

Юрій Диба

«ХРАНИТЕЛЬНА» ІНСКРИПЦІЯ СТОЛЬНОГО ХОЛМА

Серед архітектурних деталей, виявлених архітектором Петром Покришкіним під час археологічних досліджень 1910–1912 рр. на Соборній (Високій) гірці Холма, вирізняється повторно використаний кам'яний блок, витесаний з холмського зеленого каменю із лицевою поверхнею близькою за формою до квадрату (рис. 1). На цій поверхні викарбувано частину двохранкового напису, що складається з семи графем. Блок було віднайдено біля західного кута прямокутника оборонної стіни, що охоплювала ззовні комплекс споруд резиденції галицько-волинського князя Данила Романовича, відомий з літопису як «градець малъ». Ця інскрипція є одним з рідкісних прикладів текстів, пов'язаних з архітектурними пам'ятками княжої доби, побудованими на суміжних землях Холмщини та Волині. Холмський напис спеціально не досліджувався. На сьогодні немає жодної спроби текстового аналізу цього фрагменту тексту, хоча його унікальність вимагає прискіпливішої уваги.

Мета статті – проаналізувати фрагмент інскрипції, викарбуваної на кам'яному блоці, виявленому на Соборній гірці Холма, вивчити специфіку її виконання, висвітлити інформативність збереженого тексту, виконати його реконструкцію, та з'ясувати функціональне призначення у зв'язку зі спорудами, зведеними за архітектурною програмою князя Данила Романовича, втілюваною у стольному Холмі.

Перше коротке повідомлення про дослідження П. Покришкіна на Соборній гірці Холма з'явилося в 1913 р. у звіті Археологічної комісії. Проте цей артикул не містив інформації про архітектурні деталі, а його авторів вразило «совершенное отсутствие вещевых находок» [1, с. 175–176]. Не згадуються виявлені рухомі архітектурні елементи і в іншій замітці Археологічної комісії, датованій тим же роком [2, с. 127]. Розгорнутого звіту за результатами архітектурно-археологічних досліджень П. Покришкін так і не опублікував.

Щойно у 1954 р. вийшла друком стаття Петра Раппопорта, написана на основі аналізу збережених рукописних матеріалів П. Покришкіна, які зберігалися в Інституті історії матеріальної культури. У цій публікації вперше з'явилася інформація і про кам'яний блок з написом із холмських археологічних знахідок 1910–1912 рр. [3, с. 322–323]. Окрім ілюстрації з прорисом лицевої поверхні блоку із

фрагментом дворянкової інскрипції П. Раппопорт вказав, що висота блоку дорівнювала близько 21 см та зауважив, що не може бути сумніву в його вторинному використанні. Висловився дослідник і з приводу датування цього блоку. На його думку напис міг з'явитися у часи побудови Холма в 20–30-х рр. XIII ст., а спорудження самої стіни, у лицевій кладці якої згаданий блок було використано, можна датувати часом після пожежі 1259 р., хоч не виключав можливості, що стіна перебудовувалася і значно пізніше, навіть до XVI ст.

Незважаючи на свою очевидну самотність, холмська інскрипція не привернула до себе увагу наукового загалу. Чи не єдиним відомим фактом використання напису в науковому дослідженні є зауваження Володимира Александровича про близькість накреслення холмського напису до авторського титулу найдавнішої західноукраїнської ікони Покрову Богородиці, вивезеної у 1915 р. Данилом Щербаківським до Києва із зайнятої російськими військами австрійської Галичини [4, с. 115–120], як нещодавно остаточно документально підтверджено, – з Малнова [5, с. 51–54]. Як і напис на холмському кам'яному блоці, авторський титул «ПОКРОВЪ СТЬ БЦА» виконано підкреслено великим уставом. Як зауважує В. Александрович, «таке побільшення невластиве і титулам і візантійських ікон», а відтак дещо нижче вказує, що зазначена аналогія у порівнюваних написах «не позбавлена глибшої вимови» [4, с. 116]. Цим глибшим спорідненням на думку дослідника є раннє поширення ідеї Покрову саме в холмському середовищі. Як доводить В. Александрович: «своєрідна схема найдавнішого західноукраїнського «Покрову» мала скластися саме в Холмі, та відобразити особливості місцевого культурного життя середини XIII ст.» [4, с. 178].

Отже, з особливостей написання холмського фрагментованого тексту в літературі відзначалися його дворянковість та виконання великим уставом. Поза тим, холмська інскрипція виділяється ще й своїм надзвичайно ретельним виконанням. Судячи з опублікованого П. Раппопортом прорису різьбяр прецизійно дотримувався висоти шрифту, акуратно моделював вигини та потовщення штрихів, що переходять в засічки (серіфи) Митець дбайливо

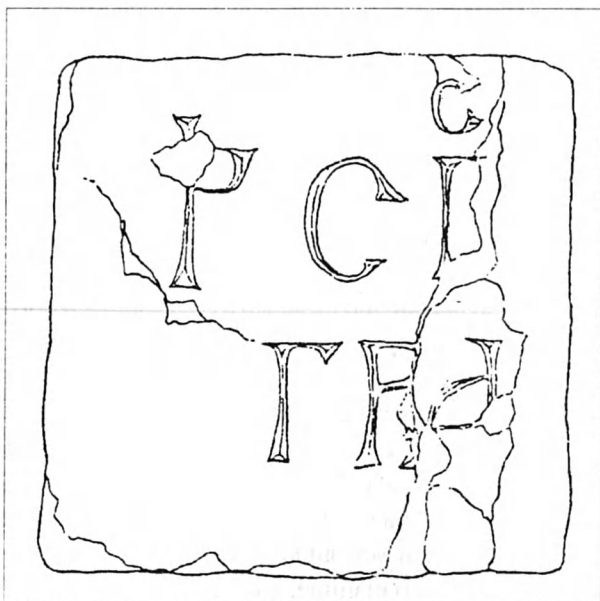


Рис. 1. Напис на холмському кам'яному блоці. 2 чверть XII ст. (за П. Раппопортом)



Рис. 2. Напис на шиферній плиті з Василівської церкви у Володимирі, 1294 р.? (за П. Батюшковим)

вибирав заглиблення штрихів, що формуються двома скошеними площинами.

Аналізована інскрипція не має нічого спільного з випадково прошкрябаними на камені графіті, якими, для прикладу, рясніє поверхня стін церкви святого Пантелеймона в Галичі [6, с. 189–194]. Немає сумніву, що холмський текст є замовною роботою, виконаною різьбярем найвищого професійного рівня. Для порівняння – характер опрацювання напису на шиферній плиті з Василівської церкви у Володимирі, який вважають фундаційним записом з датою побудови храму, є далеким від ідеального [7, арк. 6] (рис. 2). Через погану читабельність цього тексту, дискусії точаться навіть щодо дати, яка у ньому фігурує. Тривалий час у літературі побутовувал висловлений Ізмаїлом Срезневським варіант прочитання дати як 6702 рік від сотворення Світу (1194) [8, с. 203, 218; 9, с.], однак Татьяна Рождественская, розглянувши повторно напис на плиті, ствердила можливість прочитання дати як 1294 р. [10, с. 90–91].

Виконаних великим уставом пам'яток руської епіграфіки збереглося не так вже й багато. Насамперед, не можна оминати одну з найвідоміших (більше ніж на півтора століття старшу) – так зв. «Тмутораканський камінь» – мармурову плиту з написом, що повідомляє про ініційоване у 1068 р. князем Глібом вимірювання відстані між Тмутораканню та Корчевим [9, с. 13–15; 11, с. 16–18] (рис. 3). Характер його письма Альбіна Мединцева визначає як «торжественный, каллиграфический устав», що властивий «другим епиграфическим

памятникам XI в.» [12, с. 42]. До якісно виконаних пам'яток належать також написи на «Борисових» (Двінських) каменях, що біля Полоцька, які пов'язуються з полоцьким князем Борисом Мсиславовичем († 1128) [9, с. 53–58; 11, с. 26–27] (рис. 4), напис на Рогволодовому камені (1171 р.) [9, с. 26–28; 11, с. 33; 13, с. 16–20] (рис. 5), напис вписаний в арку над входом в одне з поховальних приміщень Ближніх печер Києво-Печерської Лаври (1150 р.) [14, с. 63–69; 15, с. 157–158] (рис. 6) тощо.

Пам'яткою епіграфії, хронологічно найближчою до холмської інскрипції, є напис на кам'яній плиті розмірами 30×40 см., який пов'язують із хрестом Святослава Всеволодовича з Георгіївського собору в Юр'єві-Польському: «М (Б) ^С (А) ЦА ИЮНА ВЪ ·Л· [ДЕНЬ ВЪ ЛЬТО ✕СΨМВ НА] ПАМА^Т (Б) С (ВА) Т (О) ГО ІΩ (ΑΝΑ) ВОИИ (НИ) КА ПОСТАВЛЕНЪ КР (Є) ^СТЬ [СИ] С (ВА) ТОСЛАВЪМЪ ВСЕВО [ЛО] ДИЧЕМЪ АМИ [НЬ]» [9, с. 67–68; 11, с. 38; 13, с. 35–37] (рис. 7). Через пошкодження правої частини тексту в літературі дебатовалися дати ✕СΨНВ чи ✕СΨМВ (1224 чи 1234 р.). Напис на білому камені повідомляє про завершення збереженої до сьогодні рельєфної скульптурної композиції «Розп'яття з предстоячими», яка походить із Георгіївського собору в Юр'єві-Польському.

Порівняння холмської та Юр'єв-Польської інскрипції є важливим на тій підставі, що питання авторства Георгіївського собору ув'язувалося в науковій літературі з Холмською архітектурною спадщиною. В кінці XIX ст. Володимир Суслов

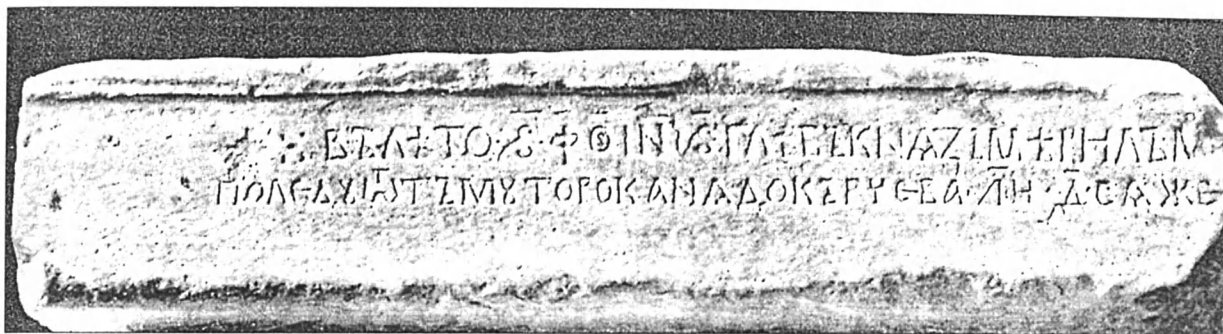


Рис. 3. Напис на «Тмутараканському камені». 1068 р. (за А. Мединцевою)



Рис. 4. Напис на другому Борисовому камені. до 1128 р. (за А. Мединцевою)



Рис. 5. Напис на Розволодовому камені. 1171 р. (за М. Михайловим)

висловив припущення, що автором декоративного різьблення фасадів Георгіївської церкви міг бути згаданий у галицько-волинському літописі «хитрець Авдей» [16, с. 80, прим. **]), який створив рельєфи Спаса та св. Івана холмської церкви св. Івана Золотоустого [17, с. 418]. На його думку, Авдій був одним з багатьох біженців, що втікали від татарів в Галицько-Волинську землю. Це припущення підкріплюється тією обставиною, що між княжими родами Володимиро-Суздальської та Галицько-Волинської земель існували тісні родинні зв'язки. Так на доньці Георгія Всеволодовича (братові Святослава Всеволодовича, кн. Юр'єв-Польського) одружився брат Данила Романовича – волинський князь Василько Романович, який 1229 р. їздив у Володимир на Клязьмі [17, с. 386]. Натомість Георгій Вагнер допускав протилежне, вважаючи, що майстер, який керував загальнобудівельними роботами в Юр'єві-Польському походив з Галицько-Волинських земель [18, с. 33–35].

Борис Рібаков зауважив, що «Надпись резана по камню вглубь очень тщательно и красиво. Пропорции букв вытянуты» [11, с. 38]. Крім зауваженої видовженості пропорцій юр'єв-польську та холмську інскрипції зближують їх каліграфічність та

технологічні особливості виконання різьблення. В обох пам'ятках виразно простежується, що жолобки штрихів виконувалися двома скошеними поверхнями, які спиналися в завершенні трикутником поперечної площинки, зовнішні кути якої в окремих випадках переходили у засічки. Розширення вертикальних штрихів у написі на юр'євському блоці виконувалося переважно з одного краю, коли тонка сторона поєднувалася з допоміжним штрихом графеми, а потовщення розширювалося поступово до протилежного боку штриха. Штрихи також виконувалися рівноширокими на всю висоту, якщо обидва їх краї були вільними. Натомість в холмському блоці вертикальні штрихи послідовно звужуються по середині й розширюються до обидвох країв, незалежно від того, чи дотулялися до них інші елементи графеми, чи вони були вільними. До того ж, холмська інскрипція тягнє до вертакалізації основних штрихів літер. Вертикальним є, для прикладу, основний штрих літери «А», який у юр'євській пам'ятці нахилиється. Зауважений вертикалізм написання літер холмської інскрипції надає їй характеру, означуваного А. Мединцевою стосовно тмутараканського напису як «торжественный». Зазначена «урочистість»



Рис. 6. Напис з Ближніх печер Києво-Печерської Лаври. 1150 р. (за С. Висоцьким)

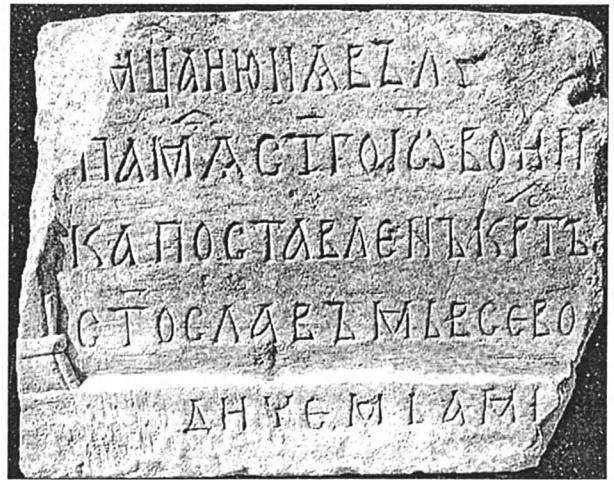


Рис. 7. Напис на кам'яному блоці з лапідарію Георгіївської церкви в Юр'єв-Польському. 1234 р.? (за А. Мединцевою)

виразно націлена на експонування цього тексту, на його публічне споглядання, найімовірніше – із зовнішнього боку якоїсь архітектурної споруди.

Зауважена особливість написання літер холмської інскрипції, вертикальні штрихи літер якої звужуються посередині й розширюються доверху і донизу, не має виразних паралелей серед різьблених в камені руських епіграфічних пам'яток. Проте, певні паралелі простежуються у географічно близькій латинській епіграфічній традиції, серед інскрипцій Угорщини та Польщі. Для прикладу, характерне звуження основних штрихів до середини з розширеннями по краях притаманне літерам напису, помішеному на блоці середини XII з рельєфом Христа Пантократора, який походить із колегіати в Тумі під Лечицею [19, с. 291, іл. 126] (рис. 8). Близьким за характером різьблення є напис на блоці XI ст. з рельєфом «Благословення Ісаака» з м. Печ, що зберігається в Музеї образотворчих мистецтв в Будапешті [20, керек 34] (рис. 9). В латинських інскрипціях зустрічаються також тексти, літери яких моделювалися з штрихів, потовщених лише з одного боку, чи рівношироких во всій довжині [20, керек 28], подібно до аналізованої кириличної інскрипції з Юр'єва-Польського.

Зауважені паралелі дають підстави розглянути можливість формування практичного досвіду майстра холмського напису під західним впливом. Латинські впливи Борис Рибаків вбачав у текстах Борисових каменів, написі на Стерженському хресті боярина Івана Павловича та на Роговолодовому камені [11, с. 26, 28, 33], в яких десятеричне «І» часто вживалося замість «И» (иже). Близьким до латинського написання є й «У» без хвостика внизу рядка, зауважене дослідником в написі Роговолодо-

вого каменя. На думку Б. Рибаківа у цих особливостях «сказалась близость Полоцкой земли к Западу и знание латинской графики» [11, с. 33]. Натяк на західні впливи прозирає і в зауваженні Вольфганга Кавельмахера щодо рослинного орнаменту на бічній грані блоку із написом із Юр'єва-Польського: «Сохранившиеся на камне рисунки листовидных орнаментов напоминают аналогичные мотивы орнаментов Георгиевского собора, но в более жестком, «готическом» исполнении. Так, стержень, или «комель» растительного дерева, вопреки всякой логике, точно на переломе угла, «ломается» надвое сам и пускает побеги сразу на оба фасада. Этот алогичный изысканно-холодный декоративный прием заставляет вспомнить памятники западно-европейской готики» [21, с. 190].

Можливість західних впливів на майстерність холмських майстрів узгоджується з літописним повідомленням 1259 р. про прибуття до Холма майстрів з різних земель: «Коли ж побачив се князь Данило, що Бог сприяє місцю тому, став він прикликати приходнів німців і русів, іноплеменників і ляхів. Ішли вони день у день. І юнаки, і майстри всякі утікали [сюди] от татар – сидельники, і лучники, і сагайдачники, і ковалі заліза, і міді, і срібла. І настало пожвавлення, і наповнили вони дворами навколо города поле і села» [22, с. 418]. Разом з тим, майстри прибували й з інших земель, зайнятих монголами. Не слід забувати й підкорений монголами Крим, з його античною та візантійською мистецькою спадщиною. Зауважена в холмській інскрипції виразна «антикізація» характеру відтворення літер з розширенням штрихів та засічками не є особливістю виключно латинських епіграфічних пам'яток. На античній спадщині базувалася і візан-

тійська епіграфіка. Для прикладу наведемо кілька каліграфічних текстів візантійського походження. Таким є різьблений напис Х–ХІІ ст., виконаний на мармуровій інкрустованій іконі Св. Євдокії з Археологічного музею в Стамбулі (рис. 10). Відзначимо також високий каліграфічний рівень виконання літер, різьблених на керамічному сонячному годиннику ІХ–Х ст. з Нікеї, що експонується у тій же збірці (Рис. 11). Серед пам'яток палеографії південнослов'янського походження науковці вказують на високий каліграфічний рівень Темницького напису Х–ХІ ст. та Битольського (1016–1018 рр.) [12, с. 26].

Звертаючись до проблеми аналогів, розглянемо пізніші хронологічно твори, які хоча й належать до спадщини українського малярства першої половини ХІV ст., проте продовжують особливості палеографії холмської інскрипції. Це традиційні написи з окресленням імен, виконані на іконах «Архангел Михаїл» та «Архангел Гавриїл» з церкви святої Параскави у Даляві коло Яслиськ на Лемківщині (Польща), на які звернув нашу увагу В. Александрович*. Досліднику належить розлогий історико-мистецький аналіз далявських ікон та написів з іменами архангелів [23, с. 67–71]. Виконані на високопрофесійному рівні писарської культури літери написів на іконах строго вписано між двох горизонтальних ліній. Вони відзначаються великим розміром та строгим вертикалізмом. Вертикальні штрихи літер розширюються донизу та доверху, звужуючись посередині (Рис. 12) [24, с. 186; 25, с. 111–112]. Зазначені особливості накреслення літер зближують їх з різьбленими в камені літерами холмського напису. До того ж, як відзначив В. Александрович, своєрідні особливості написів далявських ікон не мають прямих аналогій в українській малярській спадщині. Виключно високий професійний рівень Моління, з якого походять далявські архангели, доводить, що воно не призначалося для рядового храму. Ікони потрапили до Даляви з кафедрального собору Різдва Івана Хрестителя, побудованого на території перемиського замку. У 1412 р., за наказом тодішнього польського короля Владислава ІІ Ягайла, храм відібрали від православних та передали католикам. Ікони могли перебувати в храмі до 1470 р., коли його розібрали. Проте вірогідніше, що до Даляви ікони потрапили незабаром після того, як 8 травня 1434 р. Ягайло подарував перемиській католицькій кафедрі кілька сіл Яслиського ключа, серед яких фі-



Рис. 8. Напис на блоці з рельєфом «Христос Пантократор» із колегіати в Тумі під Лечицею. Польща, сер. ХІІ ст. (за З. Свєховським)

гурувала і Далява (у тексті документу – «Dalejow») [23, с. 58–59, покл. 70].

Викладений вище екскурс в тематику, пов'язану з особливостями написання холмського фрагментованого тексту демонструє, що ця пам'ятка розглядається в колі творів найвищого професійного рівня, характер яких відповідає вимогам суспільної еліти. Питання джерел походження професійних навиків майстра холмського напису в сфері каліграфії залишаться до розгляду спеціалістам в галузі палеографії. Проаналізуємо сам текст та розглянемо можливість розшифрування його змісту у зв'язку з холмською архітектурною програмою Данила Романовича.

В тексті збереглося лише сім графем, що розташовуються у два рядки (рис. 1). Вони відтворюють початок тексту, який розпочинається знаком, дещо відірваним від наступних двох літер верхнього рядка. Ця графема схожа на обернену літеру «Ч» (чървь), вертикальний штрих якої є виносним, дещо вищим за рівень засічок дужки, що спинилися на лінії висоти рядка. Про значення цієї графеми в написі йтиметься нижче.

Проаналізуємо спершу решту шість графем, написання яких не викликає сумніву у тому, що це кириличні літери. Текст розпочинається з літери «С» (слово). Вона вирізняється дещо масивнішим верхнім завершенням дужки з активною зовнішньою засічкою. Від наступної літери зберігся вертикальний штрих та фрагмент тонкого верхнього з'єднуючого штриха, який відгалужувався від правої засічки. Збережені елементи могли належати літері «Г» (глаголи), або ж літері «П» (покои). Вище над нею розташовувалася невелика виносна літера «с» (слово). Далі рядок втрачено. Нижній рядок розпочинається з літери «Г» (глаголи). За нею розташовано літеру «Р» (ръци), далі, дещо пошкоджена, проте безсумнівно читабельна літера «А» (азь).

Незважаючи на фрагментованість тексту, збереження саме початкових букв рядка дає підстави

* Щиро дякую професору Володимирі Александровичу, який висловив слушні та корисні зауваження до тексту публікації.



Рис. 9. Напис на блоці з рельєфом «Благословення Ісаака», м. Печ, XI ст.
Музей образотворчих мистецтв в Будапешті (за D. Dercsényi)

для подальших кроків у з'ясуванні його змісту. Перший рядок містить три літери, одна з яких є виносною. Він може читатися як «СГ^с», або як «СП^с». Проаналізуємо спочатку відомі слова, що розпочинається на «СГ^с...» У найповнішому словнику церковнослов'янської мови, що містить слова, зафіксовані у писемних пам'ятках IX–XII ст., знайшлося єдине слово «сгонизма», в значенні «побережжя» (лат. «funiculus»), що є калькою з грецького «σχοίσιμα». Це слово трактується, також, як «обміряна ділянка землі» і є однією з форм від «схунизма; схинизма; исхунизма; гонизма» тощо, див.: «сгонизма морю» [26, с. 48–49]. Ізмаїл Срезневський подає лише форми «схонизмо» та «схинизма» [27, с. 636]. За словником староукраїнської мови XIV–XV століть відоме ще одне слово – «СГОДИТИ СЯ», хоча укладачі відсилають до розповсюдженішої форми «згодити ся» [28, с. 329]. Отож, у відомому колі писемних пам'яток виявлено лише два слова, що розпочинаються з «сг...». Можливість використання котрогось з цих слів на початку першого рядка зустрічається з проблемою застосування виносного «с», поміщеного над другою, частково пошкодженою літерою «ГП». Отже імовірність прочитання початкових літер першого рядка як «СГ^с» є маловірогідною. Натомість «СП^с» є усталеною формою скорочення основ, похідних від «съпасение»: сп-; спс- – съпас-; спн-; спсн- – съпасен-; спстл- – съпасител- [29, с. 22].

Другий рядок холмської інскрипції розпочинається з букв «ГРА...». У словнику давньоруської мови знаходимо кілька груп слів, що мають такий початок. Відкидаємо можливість уживання в тексті інскрипції якогось зі слів, однокорінних з «грабити». Далі йде кілька груп слів, похідних від «градъ», «грамота» та «граница». Можливих варіантів не так вже й багато, всього три. У контексті знахідки інскрипції на території первинного города Холма, згаданого в літописі як «градец малъ», видається очевидним, що слово, яке розпочинає другий рядок є якоюсь із форм слова «ГРАД».

Доречним є й поєднання у одному тексті обох імовірних слів, похідних від «съпасение» та «градъ». Аналоги подібних написів відомі. Найперше спадає на думку текст, поміщений в таблиці на П'ятницьких (Спаських) воротах – головній проїзній вежі Коломенського кремля, будованого у 1525–1531 рр. за вказівкою великого московського князя Василя III. В таблиці поміщеній над аркою проїзду з боку посаду можна прочитати молитву: «Спаси Христе Боже град сей и люди твоя и благослови вход во врата сия». У цьому тексті є обидва слова, початкові літери яких відчитуються у двох рядках холмської інскрипції. Напис на П'ятницьких воротах Коломенського кремля слід трактувати звернене до Всевишнього прохання благословити вхід до граду (кремля) Коломни, взяти в опіку град та людей, що знаходяться в ньому.

Свою назву П'ятницькі ворота Коломенського кремля отримали від первісної дерев'яної церкви Параскеви П'ятниці, що розташовувалася недалеко від воріт на території посаду. Після зруйнування церкви у XVIII ст. ворота стали називати Спаськими. За однією з версій нова назва походить від Недалекого Спаського монастиря, а за іншою – від образу Всемилоствитого Спаса, що знаходилася над проїздом. З часу побудови у XIX ст. мурованої П'ятницької каплиці побутує первісна назва – П'ятницькі ворота. Зображення, що знаходилися над проїзdnими арками, були первісно білокам'яними. Сьогодні з внутрішнього боку проїздної вежі знаходиться ікона Донської Божої матері, над нею – зображення Новозавітної пресвятої Трійці, а з боків – небесні покровителі Коломни (рис. 13). З напільного боку, в прямокутній білокам'яній ніші знаходиться ікона Богородиці Елеуси (рис. 14).

Проїздна вежа Коломенського кремля взорувалася на Спаську (первісно Флоровську) вежу Московського кремля, споруджену в 1491 р. за наказом великого князя Івана III. Свою назву вона отримала в честь ікони Спаса Смоленського, поміщеної в 1514 р. над проїзdnими воротами з боку Красної площі (рис. 15), та ікони Хлиновського



Рис. 10. Натис на іконі св. Катерини.
Мармурова інкрустація. Візантія, X-XI століття.
Стамбул, Археологічний музей



Рис. 11. Сонячний годинник.
Нікея, IX-X ст.
Стамбул, Археологічний музей

Спаса Нерукотворного, привезеного 1648 р. до Москви, копія якого знаходилася над воротами з боку Кремля.

Наведені приклади демонструють, що встановлення надписів та зображень зі зверненням до Господа про заступництво над в'їздними брамами дитинців було звичною практикою принаймні на кінець XVI ст. Ця традиція спирається на давню легенду про отримання образів Спаса Нерукотворного – чудотворних Мандиліона (Убруса) та Керамідіона (Кераміди, Черепія). У східному варіанті легенди, яка простежується в сирийських джерелах із VI ст., мова йде про бажання царя Едеси Авгара V Укками отримати образ Ісуса. Після того, як посланий художник не зумів зобразити Христа, Христос вмив лице, втер його платом (убрусом) на якому й залишився відбиток, котрий і був переданий Авгару. Цар наказав помістити образ в ніші над воротами, що вели до міста: «Авгарь князь повеле над враты градными сотворише место честно и гораздо, ту повеле устроити ю, заповедав тако повелением всякому человеку, или входящу в град, или исходящу, первее святому и честному образу-поклонитися, тоже внити в град, или изыти, написав сице над ним: «О Владыко многомилосердый Христе Боже наш, упование всем концем земли, помилуй ны, в Тя бо веруем, всяк надеяйся на Тя не погрешит упования»». Через якийсь час у місті запанували язичники і аби врятувати Чудотворний образ єписком Едеси прикрив його керамічною плитою й затер зі зовнішнього боку вапном. Про місцезнаходження Убруса забули, аж поки Едеському єпископу у сні з'явилася світлоносна жінка і показала це місце: «Верху врат градных скровен есть образ Нерукотворенный Спаса Христа, его же прием скоро избавиши от бед град и люди его». За керамідою було виявлено Чудотворний плат та негасимий світильник, залишений його

попередником. Ще один образ відобразився на кераміді, що прикривала Убрус. Як і було передбачено у сні, виявлення Нерукотворного образу позбавило місто та горожан біди – перської загрози: «Єпископ же взем пречистую икону, и ста над враты града и воздев руце горе, имый в руку си честный Нерукотворенный образ Христов, и яко от лица огня прогоними быша Перси. И тако пострадавшие Перси посрамлены отъидоша от града, инии изомроша, а инии избиени быша. Бе же Божие хотение святому сему образу» [30, с. 227–230].

Цитована легенда і стала поштовхом для зародження традиції поміщувати над міськими воротами зображення Спаса та тексти, звернені до Господа. Для прикладу поміщення на фасаді обабіч входу до північного притвору Георгіївського храму Юр'єва-Польського двох практично ідентичних зображень Спаса є пов'язане з ідеєю Убруса та Кераміди [31, с. 103–104] (рис. 16). Не виключаємо, що збережений фрагмент дворянкової інскрипції з початковими словами «СПС...» та «ГРА...») є частиною тексту звернення до Господа з проханням спасти град.

Галицько-Волинський літопис неодноразово інформує, що у своїх починаннях Данило Романович саме до Спаса. Уподобавши на ловах місце майбутнього Холма князь «дав обітницю Богу і святому Івану Златоусту, що спорудить на честь його церкву» [17, с. 418] й у новозбудованій церкві Івана Златоустого в тимпані західного порталу було поміщено кам'яне рельєфне зображення Спаса: «Дверей же їх двоє [були] прикрашені каменем тесаним – галицьким білим і зеленим холмським; різблені одним умільцем Авдієм горорізьби [їх були] всяких барв і золоті; спереду ж їх [на західних дверях] був зроблений Спас, а на північних – Іоанн [Златоустий], так що всі, хто дивився [на них] дивувалися» [17, с. 418]. Збираючись під татарським примусом на війну з Литвою Данило



Рис. 12. Ікона «Архангел Михаїл» (фрагмент). Церква св. Параскеви з с. Даляви, 1 пол. XIV ст. Львів, Національний музей



Рис. 13. Ікона Донської Божої Матері на аркою проїзду з внутрішнього боку П'ятницьких воріт Коломенського кремля. Сучасний стан

з братом Васильком їхали помолитися «Богу святому, Спасу ізбавителю, – а це ікона, яка є у городі Мельниці, в церкві святої Богородиці і нині стоїть у великій честі, – дав йому обітницю Данило-король прикрасою оздобив її» [17, с. 420].

Наведені приклади доводять вірогідність того, що текст холмської інскрипції був зверненням до Спаса. Разом з тим, прохання спасти град є традиційною словесною формулою і в акафістах Пресвятій Богородиці, які виконують перед чудотворними іконами Божої Матері: «Спаси и град сей, и вся люди, правоверно живущия и к Тебе прибегающия, ...»; «Спаси отечество наше, град сей и вся грады и страны, ...»; «Спаси владичице все страны и грады и сию страну и сей град» тощо.

Містозахисна тема присутня в Акафісті Пресвятій Богородиці в честь її Холмської ікони (Кондак 7): «Хотящи граду Холму, от агарян нечестивых разоряему, милосердие явити, не отринула еси, Скоропослушнице, двух дев холмских, пред иконою Твоею о спасении града сего молящихся и чин иноческий прияти обещавших, но притекла еси на помощь граду сему и обратила в бегство полки вражия, да вси спасеннии Тобою от бед воспуют: Аллилуия.» [32]. Звернемо увагу на ще один промовистий історичний факт, який може підтверджувати, що текстом холмської інскрипції Данило Романович міг звертатися і до Пресвятої Богородиці. Повернемося спершу до найстаршої західноукраїнської ікони Покрову з Малнова, напис якої В. Александрович порівнював із написом досліджуваної холмської інскрипції. На думку дослідника іконографія цієї ікони вона укладена саме в духовному середовищі Холма 40–50-х років XIII ст. [4, с. 170–178]. Прикметною особливістю іконографії малнівської ікони Покрову є півфігура Емануїла, поміщена в складках мафорію перед грудьми Богородиці оранти. Як відзначає В. Александрович, поєднання тронної Оранти з Воплоченням, рідко ви-



Рис. 14. Ікона Богородиці Елеуси на аркою проїзду із зовнішнього боку П'ятницьких воріт Коломенського кремля. Сучасний стан

користовуване в мистецтві візантійського світу, в «Покровах» не відзначена [4, 133–134].

Унікальність поєднання іконографії Покрову з Воплоченням провадить до пам'ятки, «містозахисна» властивість якої проявилася у контексті біографії Романа Мстиславовича, батька князя Данила. Мова йде про Новгородську ікону Божої Матері «Воплочення» («Знамение»), яка врятувала Новгород від захоплення Суздальцями у 1170 р., коли в Новгороді княжив Роман Мстиславович. Місто облягли війська Андрія Боголюбського та його союзників. Сили були нерівні і новгородці надіялися лише на Господа та Пресвяту Богородицю. В ніч перед наступом архієпископ Іоан, який три дні та три ночі молився при Божому вівтарі, почув голос, який наказував йому йти в церкву Спаса на Ілїні вулиці, взяти звідти ікону Пресвятої Богородиці та винести її на міську стіну, й тоді, додав голос «узриши спасение граду». Ікону винесли на міську

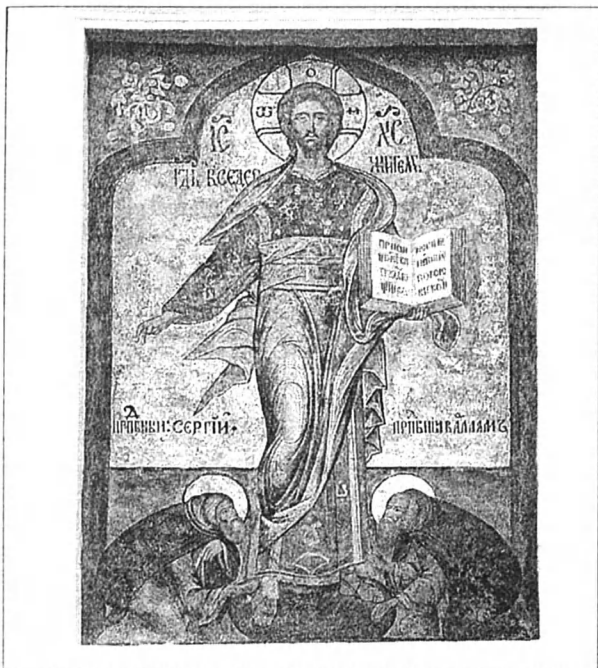


Рис. 15. Образ Спаса Смоленського над на аркою проїзду із зовнішнього боку Фроловських (Спаських) воріт Московського кремля. Сучасний стан

стіну, що й привело до сум'яття в рядах ворогів. Новгородці це зауважили, вийшли зі стін міста і війська Боголюбського в страху побігли. Ця подія (відображена у відомій іконі «Битва новгородців з суздальцями») (рис. 17), безпосереднім учасником якої був Роман Мстиславович, не могла залишитися незнаною його синові. Зважаючи на цю обставину напис на холмській кам'яній плиті міг містити і звернення до Пресвятої Богородиці.

Таким чином, проведений аналіз доводить, що кам'яний блок з фрагментованим дворядковим написом, виявленій на Соборній гірці у Холмі, є своєрідною «хранительною» інскрипцією, з проханням до небесних покровителів взяти град під свою опіку, врятувати від можливих незгод. За пізнішими аналогіями, цей напис міг бути поміщеним над аркою входу, що вела до двору князя, названого у літописі «градець маль». На підставі новітніх археологічних досліджень спробу графічної реконструкції в'їзду до холмської резиденції Данила Романовича виконав Василь Петрик (рис. 18) [33, рис. 3].

Ми не наважуємося ствердно сказати, чи цей текст було звернено до Спаса чи до Пресвятої Богородиці, для цього немає достатніх підстав. Зрештою, звернення до новгородського прикладу підказує, що ця словесна формула могла мати лаконічну, нейтральну та безособову форму:

СЪПАЄНИЕ
ГРАДУ СЕМУ

Якщо б у написі фігурувало звернення до Христа чи Богородиці, то вірогідно, що він міг супроводжувати їх рельєфне, фрескове, мозаїчне чи іконописне зображення. Московські приклади з XVI ст. дають підстави для таких припущень.

Наукова інформативність кам'яного блоку із уривком напису виявилася неочікувано високою. Проте аналіз напису буде не повним, якщо не згадати графему, яка відкриває текст. Її закомпоновано на початку першого рядка тексту, перед літерою «С» на відстані, дещо більшій за відстані між збереженими літерами. Ця графема, подібна хіба-що до оберненої літери «Ч» (чървь), не співпадає з жодною іншою літерою кириличного алфавіту та не збігається з літерами глаголичними. Тракуємо її видозміною княжого знаку, геральдичною емблемою, яка б мала засвідчувати від кого виходила ініціатива напису, демонструвала його родову належність та соціальний статус. Очевидно, що в пошуку аналогів цього знаку, слід звернутися до особово родових знаків Рюриковичів.

За формою та способом накреслення знак з холмського блоку є подібним до сусідніх кирилических літер з розширенням по краях штрихів та засічками. Все ж і така стилізація є не чужою знакам рюриковичів (двозубів та тризубів), відомих за сфрагістичними пам'ятками XII–XIII ст. зібраними Валентином Яніним [34]. Стилістично близьким, з розширеннями в завершенні зубів та скругленими бічними елементами є зокрема знак на печатці, яку приписують Юрію Довгорукому (№ 300 в каталозі В. Яніна) [35, рис. 1–5] (рис. 19). Правий вигнутий відросток холмського знаку також є скругленим. В цілому знак можна трактувати асиметричним двозубцем, сформованим із вертикальної стійки та бічного скругленого відростка. До такого роду знаків відносяться зокрема й багровидні знаки, що також відзначаються розширеннями по краях (№ 305) (рис.

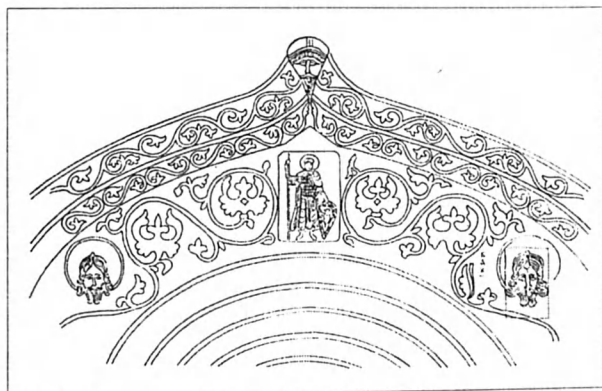


Рис. 16. Подвійне зображення Спаса (Убрус та Кераміда) на фасаді Північного притвору собору В Юр'єві-Пальському (за Г.К. Вагнером)



Рис. 17. Битва новгородців з суздальцями
(Чудо то ікони «Богоматерь Знамение»)
Фрагмент ікони, 1460 роки

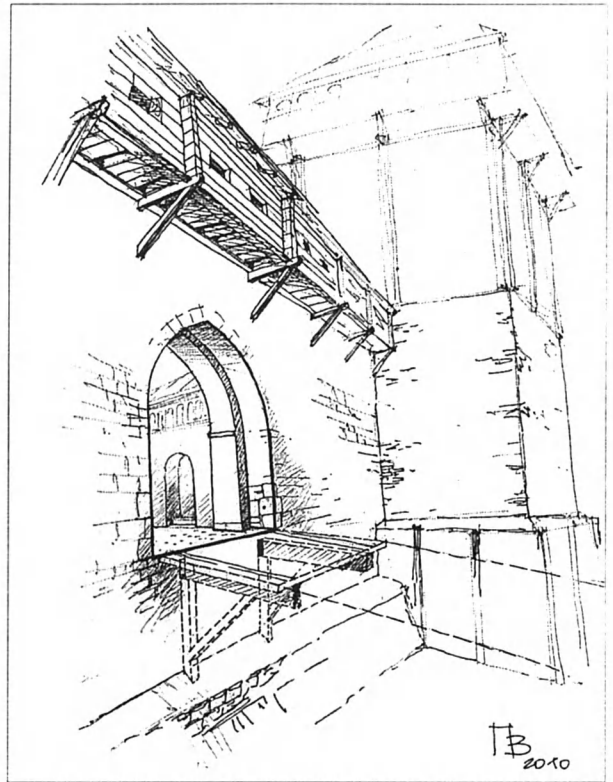


Рис. 18. В'їздова брама до комплексу палацу Данила
Галицького на Соборній гірці в Холмі (реконструкція
В.М. Петрика)

20). Якщо такий знак розвернути на 180°, то він буде симетричною копією холмського знаку.

Зважаючи на контекст знахідки холмський знак логічно приписати Данилові Романовичу. Проте щодо вигляду особисто-родових знаків Романовичів, в літературі точиться дискусія. Аркадій Молчанов запропонував пов'язати із Романом Мстиславовичем знак у вигляді двозубця на новгородській печатці (№ 289) із зображенням св. Кирила (рис. 21). На його думку, якщо булла є дійсно новгородською, то вона могла належати посаднику Якуну, який мав хресне ім'я Кирило, а знак прямокутних обрисів на ній – Роману Мстиславовичу, що княжив у Новгороді у 1168–1170 роках [36, с. 79, табл. I, 20]. В підтримку цієї думки Ярослав Книш звернув увагу на опубліковану Карлом Болсуновським печатку № L, зображення з якої М. Таубе атрибував як знак Лева Даниловича [36, с. 261–262, іл. 2] (рис. 22). Зважаючи на подібність між цими знаками Я. Книш підкреслив, що вони могли належати членам однієї династії.

Прямокутні обриси аналізованих знаків ніяк не ув'язуються зі знаком, викарбуваним на холмському блоці. Однак і їх атрибуція не є такою однозначною. Так В. Янін пов'язував із Романом Мстиславовичем іншу сфрагістичну пам'ятку. Вважаючи, що ім'я Борис було хресним іменем князя Романа, він запропонував пов'язати з ним печатку (№ 167), на одній стороні якої зображений Борис і Гліб, а на іншій св. Федір [34, с. 94–95, 200] (рис. 23, а–б). Окрім того, знак дуже близький до того, що приписується Леву Даниловичу, є також і на так зв. Таманському брактраті. На ньому є пошкоджений напис, що реконструюється як «помози ми, гди Кирилу», відтак і знак на ньому приписують Всеволоду (Кирилу) Ольговичу [36, с. 266, мал. 3] (рис. 24).

Округлість бічного рамена холмського знаку заставляє звернути увагу і на західну геральдичну

традицію, зафіксовану в джерелах першої половини XIV ст., в якій гербом держави Романовичів вважався хрест над півмісяцем. У «Книзі знань» (El libro del conocimiento) анонімного автора з Кастилії (1302–1306 років) серед символів «королівства Леон (reyno de Leon), яке німці називають Лемберг (Lumbret, Lunbret, Lunbrec)» вказується і хрест, що виростає з повернутого півмісяця у щиті (рис. 25). Цей герб Я. Книш вважає гербом Юрія Львовича. Такий герб зображено і на портулані (навігаційній карті) Анжеліно Дульсера (1339 р.) на прапорі над Львовом (Civita [s] de Leo) (рис. 26) [37, с. 50–60]. Ігор Мицько вважає хрест з півмісяцем гербом Льва Даниловича й доводить, що саме цей знак згадувався як «Зуб» на печатках князя. Дослідник також навів аналогії з шляхетськими гербами, пізнішими символами київських, сіверських і литовських князів [38, с. 47–49].

Оскільки гербова традиція знаків Рюриковичів розвивалася через додавання чи усунення якихось елементів із знаку, то не виключаємо, що герб у вигляді хреста над півмісяцем міг розвинутися і з особисто-родового знаку Данила Романовича через приєднання другого симетричного скругленого рамена «зуба» та увінчання середнього елементу хрестом. У всякому разі викарбуваний на холмсько-



Рис. 19. Печатка № 300 Юрія Довгорукого – а) аверс; б) реверс (За В.Л. Яніним)

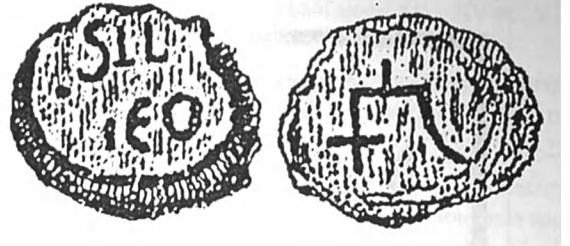


Рис. 22. Печатка з латинським написом «sil ... eo» – а) аверс; б) реверс (За Я. Книшем)

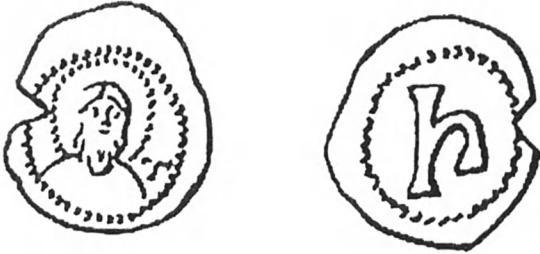


Рис. 20. Печатка № 305 з багровидним знаком – а) аверс; б) реверс (За В.Л. Яніним)



Рис. 23. Печатка № 167 із зображеннями Бориса і Гліба та Федора – а) аверс; б) реверс (За В.Л. Яніним)



Рис. 21. Печатка № 289 із зображенням св. Кирила – а) аверс; б) реверс (За В.Л. Яніним)



Рис. 24. Таманський брактрат (За Я. Книшем)

му кам'яному знак вимагає подальших досліджень. Його поява на таблиці не може бути випадковою, а є одним із штрихів у масштабній програмі володаря Галичини та Волині по заснуванню нового стольного города.

Присутність кам'яного блоку з написом у архітектурному образі Холма є свідченням програмності дій князя в заснуванні Холма. В основі монументальних звершень Данила Романовича літопис називає Боже провидіння: «Город же Холм був споруджений за Божим велінням» [22, с 418]. У світлі цього повідомлення кожна дія князя наповнювалася сенсом та зв'язалася з ідеальними, божественними орієнтирами. Свідчення чого є й текст таблиці, яким князь звертався до небесних покровителів з проханням заопікуватися городом та взяти його під охорону.

Холмський кам'яний блок із «хранительним» написом є хронологічно найстаршим свідченням

поміщення такого роду інскрипцій над в'їздом до дитинця міста. Пізніші приклади засвідчують, що такий текст міг бути доповненням до зображення Спаса чи Богородиці, яке мало охороняти місто від незгод.

Практика встановлення над міською брамою таких святинь могла взоруватися як на легендарну традицію, пов'язану з вшанування чудотворних святинь Убруса та Кераміди з нерукотворним образом Спаса над воротами міста Едеси, так і на хронологічно ближчу традицію використання ікони Богородиці в якості захисниці міста. В родинній пам'яті Романовичів живою була легенда, коли в часі князювання Романа Мстиславовича у Новгороді, місто захистила винесена на стіни ікона Богородиці «Воплочення».

Високі духовні мотиви, що спонукали Данила Романовича помістити викарбуваний на кам'яних блоках напис на стіну граду, спонукали до надзвичайно

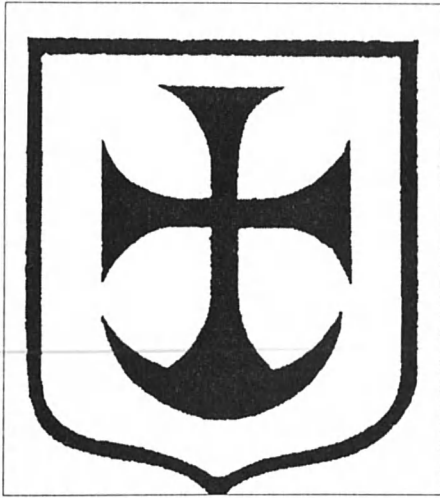


Рис. 25. Зображення гербу Королівства Лева в «Книзі знань» 1302–1306 рр. (За Я. Книшем)

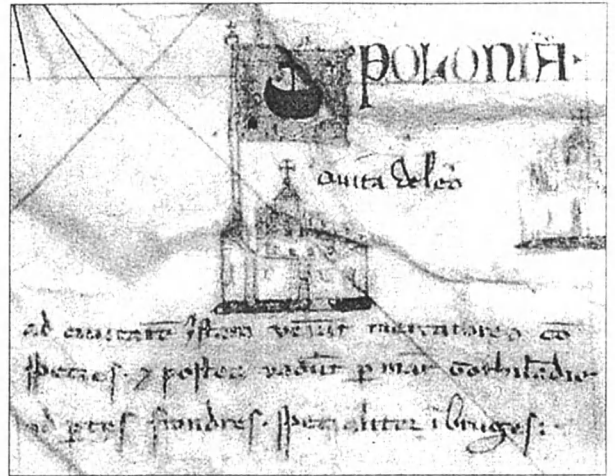


Рис. 26. Зображення гербу Королівства Лева на портупані Анжєліно Дюльсєрта 1339 р. (За Я. Книшем)

якісного виконання цієї епіграфічної пам'ятки. Ретельність виконання та високий каліграфічний рівень холмської інскрипції доводить, що вимоги Данила Романовича, як замовника та ідейного натхненника розбудови Холма, базувалися на взірцях найвищого професійного та мистецького рівня.

Замовляючи текст «хранительної» інскрипції Данило Романович помістив на ній символ-графему, який можна трактувати як особисто-родовий знак князя, одну з видозмін знаків Рюриковичів (двоzubця), що походять від тризуба Володимира Святославовича.

ДЖЕРЕЛА

1. Люблинская губерния // Отчет Императорской археологической комиссии за 1909 и 1910 годы. – СПб.: Тип. Главного управления уделов, 1913. – С. 174–176.
2. Холмская губерния // Известия Императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 50-му (Хроника и библиография. Вып. 24). СПб.: Тип. Главного управления уделов, 1913. – С. 127.
3. Раппопорт П. А. Холм // Советская археология. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 20. – С. 313–323, рис. 6.
4. Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія – Львів: Ін-т Українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010. – 468 с.
5. Ходак І. Ікона «Покрова Богородиці» з колекції Національного художнього музею України: проблема походження // Студії мистецтвознавчі. – К.: Вид-во ІМФЕ, 2011. – Ч. 4 (36): Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво. – С. 43–68.
6. Вуйцик В. Графіті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі // ЗНТШ. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1996. – Т. ССXXXI: праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 189–194, іл.
7. Батюшков П. Памятники старины в западных губерниях империи. Альбом. – СПб., 1868. – Вып. 1. – 28 листов.
8. Заседания Отделения русской и славянской археологии // Известия русского археологического общества. – СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1871. – Т. VII, вып. 2. – С. 200–230.
9. Орлов А. С. Библиография русских надписей XII–XV вв. – Москва, Ленинград: Изд. АН СССР, 1952. – 239 с.
10. Рождественская Т. В. Надписи-граффити XII–XIII веков в памятниках зодчества Волини и Галича // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П. А. Раппопорта, 15–19 января 1990 г.). – СПб.: Изд. Дмитрий Буланин, 1996. – С. 0–91.
11. Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV вв. – М.: Наука, 1964. – 49 с., табл., рис.
12. Мединцева А. А. Тмутараканский камень – М.: Наука, 1979. – 56 с.
13. Михайлов М. И. Памятники русской вешевой палеографии – СПб.: Тов-во Р. Голике и А. Вильборг, 1913. – 59 с.
14. Высоцкий С. А. Киевские граффити XI–XVII вв. – К.: Наук. думка, 1985. – 135 с., табл.
15. Мовчан І. І. Ближні печери Печерського монастиря в Києві // Старожитності Русі-України. – К., 1994, С. 153–160.

16. Суслов В. В. Очерки по истории древнерусского зодчества – СПб.: Тип. А. Ф. Маркса, 1889.– 124 с.
17. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця.– К.: Дніпро, 1989.– XVI+591 с.
18. Вагнер Г. К. Мастера древнерусской скульптуры. Рельефы Юрьева-Польского – М.: Искусство, 1966.– 144 с.
19. Свеховский З. Романское искусство в Польше – Варшава: Аркады, 1982.– 299 с.
20. Dercsényi D. Románkori építészet Magyarországon – Budapest: Magyar Helikon, 1972.– 212 p.
21. Кавельмахер В. В. Краеугольный камень из лапидария Георгиевского собора в Юрьеве-Польском (К вопросу о так называемом Святославовом кресте) // Древнерусское искусство. Русь. Византия. Балканы. XIII век.– СПб.: Изд. «Дмитрий Буланов», 1997.– С. 185–198.
22. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця.– К.: Дніпро, 1989. XVI+591 с.
23. Александрович В. Иконы первой половины XIV столетия «Архангел Михаїл» та «Архангелт Гавриїл» з церкви святої Параскеви у Дальяві [Текст] / В. Александрович // Записки наукового товариства імені Шевченка.– Львів: Наукове товариство імені Шевченка: 1998.– Т. ССXXXVI: Праці Комісії об'єднаної та ужиткового мистецтва.– С. 41–75
24. Овсїчук В. Українське малярство Х–XVIII століть. Проблеми кольору – Львів: Ін-тут народознавства НАН України, 1996.– 480 с.
25. Міляева Л. за участю Гелитович М. Українська ікона XI–XVIII століть – К.: Б/в., 2007.– 528 с.
26. Словарь старославянского языка. Репр. изд.: В 4 т.– СПб.: Изд. Санкт-Петербургского у-та, 2006.– Т. IV: С–V.– С. 1054 с.
27. Материалы для словаря древнерусского языка / Составил И. И. Срезневский.– Репр. Изд.: В 3 т.– М.: Гос. Изд. Иностранных и национальных языков, 1958.– Т. III.– 271+13 с.
28. Словник Староукраїнської мови XIV–XV ст.: У 2 т.– К.: Наук. думка, 1978.– Т. 2: Н–О.– 592 с.
29. Раскрытие основ, данных в источниках под титулом // Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.): В 10 т.– М.: Русский язык, 1988.– Т. I.– С. 20–22.
30. Мещерская Е. Н. Легенда об Авгаре – раннесирийский литературный памятник (исторические корни в эволюции апокрифической легенды) – М.: Изд Наука; Главная редакция Восточной литературы, 1984.– 252 с.
31. Вагнер Г. К. О главном мастере Георгиевского собора 1234 г. в Юрьеве-Польском // Советская археология.– М.: Наука, 1966.– № 3.– С. 99–108.
32. Акафист Пресвятей Богородице в честь иконы Ея Холмская. Кондак 7 [Электронный ресурс] <http://akafist.narod.ru/K/Kholmskaia.htm>
33. Петрик В. «Arch in civitas» – укріплені княжі резиденції Галицько-Волинської держави та їх роль у формуванні архітектури замків в Україні // Замки України: дослідження, збереження, використання. Серія зб. наук. праць / за заг. ред. О. Береговсько-го.– Галич-Київ: Національний заповідник «Давній Галич», 2011.– С 296–303.
34. Янин В. Л. Актовые печати древней Руси X–XV вв.– М.: Наука, 1970.– Т. I: Печати X – начала XIII века.– 327 с.
35. Янин В. Л. Княжеские знаки суздальских Рюриковичей // Краткие сообщения Института истории материальной культуры.– М., 1956.– Вып. 62.– С. 3–16.
36. Книш Я. Sigillum Lejnis // Княжа доба: Історія і культура.– Львів: Ін-тут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010.– Вип. 3.– С. 257–267.
37. Книш Я. Столичне місто короля Юрія та його спадкоємців // Історія Львова.– Львів: Центр Європи, 2006.– Т. 1: 1256–1772.– С. 59–60.
38. Мицько І. Герб первісного Самбора // Старосамбірщина.– Старий Самбір: Прикарпатська Асоціація Розвитку Краю, 2004.– Вип. III.– С. 44–55.

У статті викладено матеріали аналізу частково збереженого тексту, викарбованого на кам'яному блоці, який було виявлено під час археологічних досліджень поч. XIX століття на Соборній (Високій) гірці княжого Холма, ототожнюваній з первинним городком, відомим з літопису як «градець малъ». Блок із написом було повторно використано у кладці оборонної стіни архітектурного комплексу резиденції галицько-волинського князя Данила Романовича. Автор публікації доводить, що реконструйований текст являв собою символічну «охоронну» інскрипцію, яка первісно знаходилася із зовнішнього боку, над аркою проїзду до внутрішнього двору княжого палацового комплексу.

The article presents the analysis of preserved parts of the text, engraved on a stone block. This block was reused in masonry walls of the princely palace on the Cathedral Hill in Holm. The author argues that the restored text had a protective function in the past. Prince turned to the heavenly patrons, so that they protected the city from enemies.